

علل گرایش انسان به سحر و جادو از نظر فلاسفه شیعه

سیده معصومه باقری^۱

چکیده

سحر در حقیقت به کار و چیزی که مآخذ آن مخفی باشد گفته می‌شود. امری خارق‌العاده که از طریق خواص فیزیکی و شیمیایی با کمک گرفتن از شیاطین انجام می‌شود، سحر قابل تعلیم و تعلم است. به عقیده فلاسفه اسلامی یکی از آسیب‌هایی که جامعه امروزی را تهدید می‌کند وجود خرافه که پشتوانه دینی و عقل ندارد، بلکه ساخته خیالات انسان‌های سودجو و شیاد است. با توجه به تسریع خداوند در آیات قرآن اصل سحر جادو واقعیت دارد ولی آنچه مردم‌باور دارند اوهام و خیالاتی بیش نیست. لذا تمام تفکرات، تکلمات انسان‌ها در رفتار و القائاتشان تأثیرگذار است هرچه نفس انسان قوی‌تر باشد اثرگذاری آن بر عالم بیشتر است. بر این اساس سؤال اصلی این پژوهش بررسی علل گرایش انسان به سحر و جادو از دیدگاه مفسران شیعه است. همچنین از آیات و روایات و دیگر ادیان مدد گرفته شده. این تحقیق با روش توصیفی در صد بیان این پدیده است. نتایج حاصل نشان می‌دهد که فلاسفه از سه روش نقل، استدلال، کشف و شهود به بررسی سحر و جادو که ماهیت الهی ندارد پرداخته اند، فلاسفه نفس انسان را منشأ سحر می‌دانند که برخی افراد آنقدر تحت تأثیر اندیشه‌های جاهلانه پیشینیان قرار می‌گیرند. که برای گره‌گشایی از مشکلات خود و دیگران به ساحران مراجعه می‌کنند در حالی که دین مبین اسلام سحر و جادو را مورد مذمت قرار داده و در حد کفر شمرده، لذا باعث گمراهی مردم می‌شود و همه امور را برخاسته از سحر جادو می‌دانند.

کلیدواژه‌ها: سحر، جادو، شعبده، خارق‌العاده، معجزه

۱. طلبه سطح دو مدرسه علمیه فاطمه معصومه رهنان.

مقدمه

بی‌تردید انسان‌ها همیشه درصدد این بودند که از رازهای عالم وجود آگاهی یابند تا بتوانند از تأثیر و نقش آن‌ها در زندگی خود بهره‌مند شوند و با عالم ملکوت ارتباط داشته باشند. هدف از خلقت انسان‌ها رسیدن به کمال و سعادت ابدی است و آنچه با این هدف منافات داشته باشد ارتکاب گناه است. کسانی که شیطان را معیار کار خود بگیرند و از او پیروی کنند قطعاً رستگار نمی‌شوند. سحر و جادو هم یکی از گناهان کبیره هست چراکه از عوامل غیر الهی است. لذا هم فعل سایر و هم فعل کسی که نزد ساحر می‌رود حرام است. علاوه بر این سحر از مشروب خوردن و قمار کردن هم بدتر است. نظر فلاسفه بر این است که سحر از راه غیر شرعی بدست آمده و بدلیل ضرر رسانی به انسان‌ها امری ناپسند، حرام و ممنوع اعلام شده است. در دنیای امروزی آدم‌های سودجو و منفعت‌طلب می‌توانم به انسان‌های ساده و ضعیف و بی‌دین آسیب برساند. البته فلاسفه وجود سحر و جادو را انکار نمی‌کنند؛ ولی آنچه میان مردم شایع است قصد فریب دادن و سوءاستفاده کردن از عقاید باورهای وجودی آنان است. انسان نباید به خرافات و امور پیچ و بیهوده اعتقاد داشته باشد، چراکه تمام تفکرات و تکلمات انسان‌ها در عالم تأثیرگذارند، سحر و جادو به‌خودی‌خود نیست بلکه تأثیراتی است که بر روی خودمان و القائاتمان ایجاد می‌کنیم؛ اما این مقاله سعی بر این دارد که به کمک قرآن و روایات و بررسی دلایل منطقی، علل گرایش انسان‌ها به سحر و جادو را از دیگر فلاسفه موردبررسی قرار دهد تا بتواند امور حقیقی را از غیرحقیقی تفکیک کند و دیدگاه انسان را به امور غیبی و غیر محسوس آگاه و روشن کند.

در اینکه سحر در چه زمانی و تاریخی به وجود آمده و چه کسی برای اولین بار جادو را به وجود آورد چیز دقیقی در دست نیست؛ ولی از زمان‌های خیلی قدیم در بین مردم رواج داشته است. علاوه بر این کتب و مقالاتی در زمینه سحر و جادو نگاشته شده و در این راستا، متون و نصوص دینی و اسلامی، اعم از آیات قرآن و احادیث معصومین (علیه‌السلام) به‌صورت برجسته و آشکار مطرح شده است. که فضایل و رذایل اخلاقی را در رسیدن انسان به کمال بیان نموده، از عرفا و علما هم کتبی در این زمینه نگاشته شده از جمله؛ کتاب «جایگاه جن، شیطان و جادوگری در عالم» از اصغر طاهرزاده سال (۱۳۸۸) آمده، اگر انسان دریچه روح خود را به‌سوی وسوسه باز کرد شیطان داخل می‌شود و نور ملائکه به‌طور کلی خاموش می‌شود و یکی از راه‌هایی که خداوند به‌عنوان تنبیه بشر قرار داده از طریق

جادوگری و جنیان است و در این کتاب از راه‌های بی‌نتیجه بودن سحر و آسیب‌های جسمی و روحی و مقابله با سحر و جادو مطالبی را بیان کرده است. کتاب «پایان عصر دعانویسی» به نگارش الهام خورشید طلب و زهرا امیر حائری سال (۱۴۰۰) که در این کتاب یکی از اهداف اسلام مبارزه با خرافه‌پرستی و اعتقاد به جادو است و قرآن کریم انسان را به جای اینکه به خرافات روی آورد تشویق به استفاده از عقل و تدبیر سفارش می‌کند و در این کتاب به یکی از هذیان ذهن بشر یعنی دعانویسی می‌پردازد. مقاله «بررسی انتقادی مبحث سحر و جادو از منظر حکمت متعالیه فلاسفه اسلامی» به قلم محمد سالار (۱۳۹۳) در این تحقیق کاوشی در ماهیت سحر و جادو از دیدگاه قرآن و آموزه‌های دینی حکمت اسلامی همچون (ملاصدرا) و ارتباط آن با قوانین طبیعت و تأثیر منفی بر زندگی انسان را بیان می‌کند. از گرایش به امور بی‌اساس و خرافه که موجب مشکلات برای خانواده‌ها و راهکارهای آن پرداخت. مقاله «سحر و جادو از دیدگاه علم و دین» به نگارش رمضان نرگسی، رضا (۱۳۸۹) درباره معنا و حقیقت سحر و اینکه آیا سحر مطلقاً حرام است و در بعضی موارد جایز که جنبه فقهی دارد و نظر جامعه شناسان دینی را در این‌باره مورد بررسی قرار داده است. مقاله «جستاری در علم سحر و جادو» پدیده آورنده نساجی، اسماعیل (۱۳۸۲) که سحر را از نگاه وحی و انواع سحر را بیان کرده و منشأ کفر و بطلان و بی‌ثمری سحر را از دیدگاه آیات و روایات مطرح نموده است.

با جستجو در منابع کتابخانه‌ای واضح شده که تقریباً هیچ کتاب و مقاله‌ای به صورت مستقل به بحث علل گرایش انسان‌ها به سحر و جادو از دیدگاه فلاسفه نگاشته نشده است؛ اما این پژوهش سعی دارد که با استفاده از منابع مرتبط، علل گرایش انسان‌ها به سحر و جادو را از دیدگاه فلاسفه و ادیان الهی مورد بررسی قرار دهد، اگر فردی قصد انجام چنین گناهی را دارد. آیا مستحق عقاب است یا خیر؟

یکی از اصول مهم اخلاقی این است که انسان نیت و قصد اعمال و رفتار خوب را داشته باشد اگر نیت و قصد او گناه‌آلود باشد قطعاً او را به فساد و تباهی می‌کشاند. چراکه اولین قدم شیطان برای خطا انداختن انسان، وسوسه هست که باعث معصیت و گناه است انسان باید در هر قدمی که برمی‌دارد از نفس اماره و سه‌های ابلیس روی برگرداند چون در هیچ حالتی از تهاجم افکار و خیالات وارده در قلب در امان نیست حتی در حالت سکوت و استراحت افکار مانند سیل به دل انسان هجوم می‌آورند. لذا برای آرامش دل باید با ذکر خدا و مجاهدت بسیار قوی در برابر هجوم خاطرات مقاومت نموده و اختیار و رضای پروردگار را به اختیار و رضای خود ترجیح ندهیم. در جامعه‌ای که ما امروز زندگی می‌کنیم انسان‌ها دچار آسیب‌های زیاد اجتماعی و فردی می‌شوند. که یکی از این آسیب‌ها باورهای غلط در مورد سحر و جادو و دعا و از قبيله این موارد است. بی‌تردید با نگارش این پژوهش مانع

انتقال این افکار و اعمال به نسل‌های آینده هستیم و با آسیب‌شناسی در مورد سحر و جادو بتوانیم به سطح آگاهی افراد جامعه بیفزاییم. و راهی باشد برای جلوگیری از گرایش به این عقاید پوچ و بیهوده که باعث گناه و انحراف انسان‌ها می‌شود، بنابراین اهمیت و ضرورت این موضوع زمانی روشن می‌شود که به بررسی علل گرایش انسان به سحر و جادو که منجر به گناه و فساد می‌شود پرداخته شود.

مفهوم شناسی

در ادامه به مفهوم شناسی برخی از کلمات این تحقیق پرداخته می‌شود.

مفهوم شناسی سحر

سحر از نظر لغت، به معناهای مختلفی آمده که مهم‌ترین آن‌ها عبارت است از: خدعه، نیرنگ، شعبده، تردستی و به تعبیر قاموس الغه «سحر» یعنی خدعه کردن «کل ما لطف و دق» آنچه عواملش نامرئی و مرموز باشد.^۱

در مفردات راغب سه معنا برای سه لحاظ شده است: الف. خدعه و خیالات بدون حقیقت و واقعیت؛ ب. جلب شیطان‌ها ز راه‌های خاص و کمک گرفتن از آنان؛ ج. معنای دیگر این است که رخی فکر می‌کنند که ممکن است با وسایلی ماهیت و شکل اشخاص و موجودات را تغییر داد؛ برای مثال، انسان را به صورت حیوان درآوردن ولی این خیال‌پردازی بیش نیست و واقعیت ندارد.^۲

همچنین سحر را جادو کردن فریفتن کسی یا کاری شگفت‌انگیز افسون یا افسون چیز یا کاری که در آن فریبندگی و گیرندگی باشد.^۳

سحر در اصطلاح عبارت است از اسباب و عواملی که به گونه‌ای پنهانی و ناشناخته در ارواح نا پرداخته اثر نهند و در عالم طبیعت نحوه تأثیر آن‌ها مبهم و نامفهوم باشد و اگر آن اثر از ناحیه اهل عالم علوم به وقوع به پیوندد، آن اسباب و نیز اثر مترتب بر آن‌ها را «معجزه و کرامات» نامند. نفس بشر بر اثر تزکیه و تصفیه نیرومند و قوی گردد که خود علوی صفت یا سلفی شود در اثر نهادن به عالم طبیعت نیازی به نفوذ دوعالم نداشته باشد و مستقیماً به

۱. مکارم شیرازی و دیگران، تفسیر نمونه، دارالکتب اسلامی، جلد ۱، ص ۳۷۸.

۲. عمید، فرهنگ فارسی، جلد دوم، ذیل همین واژه.

۳. مکارم شیرازی و دیگران، تفسیر نمونه، ج ۱، ص ۳۷۸.

تأثیر در طبیعت بپردازد چنان تأثیر و اثری را «سحر یا معجزه» خوانند.^۱ سحر، از جمله محرّماتی است که در محاسب محرّمه به عنوان شیوه‌ای نامشروع برای کسب درآمد از آن یاد شده است این عمل در آیه (۱۰۲) از سوره بقره صراحتاً مذمت شده و در آیات دیگر نیز به ابعاد مختلف آن پرداخته شده است.^۲ سحر نوعی اعمال خارق العاده است که گاهی آثاری در وجود انسان می‌گذارد و گاهی تنها جنبه روانی دارد. سحر در قرآن گاهی جهت فریفتن مردم و چیزی شبیه چشم‌بندی معرفی می‌شود؛ مانند سحر ساحران زمان موسی (علیه السلام) گاهی نیز به مؤثر بودن آن صحنه می‌گذارند؛ مانند سحری که باعث جدایی زن و شوهر است. بسیاری از ساحران با استفاده از خواص شیمیایی و فیزیکی برای اغفال مردم ساده لوح انجام می‌شود و فقهای اسلام یاد گرفتند لذا انجام آن را حرام دانسته‌اند. به فرموده: امام علی (علیه السلام) چنین کسی، کافر شده و رابطه‌اش با خدا قطع می‌شود.^۳

مفهوم شناسی جادو

جادو از نظر لغوی: افسون، سحر، شعبه و افسونگر، در اصل به معنی ساحر و افسونگر بودن است، امروز جادو به معنی سحر و افسون گفته می‌شود و ساحر را جادوگر می‌گویند.^۴

جادو در اصطلاح: به ساحر، عامل سحر و عوامل سحر را جادوی دانند و ساحر را جادوگر خوانند و این غلط است، چیزهای غریبی را که خلاف عادت طبع است جادو و سحر گویند.^۵ در کتاب مقدس تورات، جادو را ناروا و ناپسند دانسته است و گاه از عقاب کردن کسی که به سراغ سحر رفته است سخن گفته، اما نویسنده قاموس کتاب مقدس اعتراف می‌کند با وجود نهی، یهود سحر را فرا گرفته و برای اهداف خود از آن استفاده کرده است. سحر و جادو در حقیقت به هر چیزی که مآخذ آن مخفی و نهان باشد گفته می‌شود که گاهی با نیرنگ و خدعه انجام می‌شود و گاهی با استفاده از عوامل تلقینی و گاهی از طریق خواص ناشناخته فیزیکی و شیمیایی و گاه با کمک گرفتن از

۱. حسینی دشتی (معارف و معاریف) دایره المعارف جامع اسلامی، جلد ۳، ص ۳۱۵۸.

۲. مکارم شیرازی، دایره المعارف فقه مفارب، ص ۱۰۱.

۳. حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱، ص ۱۰۷، باب ۲۵، ابواب ما یکسب به

۴. عمید، فرهنگ فارسی عمید، ج اول، ص ۶۶۴.

۷. حسینی دشتی، (معارف و معاریف) دایره المعارف جامع اسلامی، ص ۱۸۷.

• آیات « ۵۴ و ۵۵ » سوره اعراف را همواره بخوانید: «إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ يُغْشَى اللَّيْلَ النَّهَارَ يَطْلُبُهُ حَثِيثًا وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ مُسَخَّرَاتٌ بِأَمْرِهِ أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ تَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ ادْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا وَادْعُوهُ خَوْفًا وَطَمَعًا إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِّنَ الْمُحْسِنِينَ». این دعا نیز خوانده شود: «حَسْبِيَ اللَّهُ وَكَفَى اللَّهُ لِمَن دَعَا لَيْسَ وَرَاءَ اللَّهِ مُنْتَهَى».^۱ سمع در صحیفه الرضا از امام رضا (علیه السلام) نقل شده است به جهت دفع ضرر سحر و بطلان آن دستت را مقابل صورت قرار بده و بخوان «اللَّهُ العَظِيمُ رَبُّ العَرشِ العَظِيمِ إِلَّا ذَهَبَتْ وَ انْقَضَتْ». همچنین این دعا خوانده شود: «اللَّهُمَّ إِنَّكَ لَا يَكْفِي مِنْكَ أَحَدٌ وَأَنْتَ تَكْفِي مِنْ كُلِّ أَحَدٍ مِنْ خَلْقِكَ، فَاكْفِنِي شَرَّ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ». صدقه دادن حتی به مقدار کم در ابتدای روز و ابتدای شب. خواندن مداوم آیت الکرسی و سوره ناس و فلق و استفاده از حرزهایی که در حاشیه مفاتیح الجنان نقل شده و همراه داشتن عقیق نیز بسیار مؤثر است. استعاذه به خداوند و خواندن سوره فلق و ناس. خواندن و نوشتن آیات «۷۵ تا ۸۲» سوره یونس، در موقع اذان با صدای نسبتاً بلند، اذان بگویند. روزی (۵۰) آیه از قرآن کریم با صدای نسبتاً بلند بخوانید، در پایان گفتنی است این گونه روش‌ها به‌طور موردی و تجربی است ولی روش عمومی و تأییدشده از سوی امامان (علیه السلام) همان تداوم صدقه و خواندن سوره یس و آیه «وان یکاد» و «چهارقل» است. انشاء الله با تداوم صدقه، تغییر محل زندگی و تکرار سوره «یس» و آیات فوق مشکلات و نفوس بد از اطراف شما دور خواهد شد. مهم این است که به خداوند و حاکمیت اراده الهی همچنان معتقد باشید و تمام این اعمال وسیله هستند چه‌بسا همین فراز و نشیب‌ها دامی از سوی شیطان باشد که ایمان شما را متزلزل کند لذا با پایداری و استقامت ایمان خود را حفظ کنید تا در نتیجه آن شیطان ناامید شود و دره‌ای رحمت الهی به‌سوی شما بازگردد.

نتیجه

در تحلیل و بررسی گرایش انسان به سحر و جادو از نظر فردی، نبودن ایمان قوی و اعتقادات سست و بی‌اساس که باعث قطع امید از مبدأ هستی می‌شود، این خود نخستین گام به‌سوی باورهای غلط که منشأ آنان افکار پوچ و خرافه که از جنبه افرادی گمراه و فریب‌کار است تا به‌آسانی از احساسات و عواطف انسان‌ها سودجویی کنند تا باعث بروز افکار و خیالات باطل که هیچ ریشه‌ی دینی و عقلی ندارد شود. زمانی که انسان احساس درماندگی به

۱. حاج شیخ عباس قمی - مفاتیح الجنان.

او دست و دهد باعث بروز بیماری‌های روحی و روانی که منجر به عدم سلامتی جسم می‌شود درواقع فقدان سلامتی جسم و ضعیف شدن نیروی بدن زمینه ایجاد پذیرش افکار باطل و اعمال شیطانی را فراهم می‌کند. همچنین گرایش‌های اجتماعی از عدم آگاهی مردم از شناخت آسیب‌های این پدیده و فرهنگ‌های غلط، تقلیدهای کورکورانه که از گذشتگان به ما منتقل شده در محیط زندگی خود افراد جاهل را مشاهده می‌کنیم که به علت عدم موقعیت‌ها در جامعه و خانواده متوسل به ساحران و دعانویسان می‌شوند.

فلاسفه منشأ ذهن را قدرت نفس انسان می‌دانند که از راه ریاضت‌های غیرشرعی به دست آمده نتیجه آن ضرر رسانی به انسان‌ها و رسیدن برای اهداف ناپسند به کار می‌رود و از نظر مفسران همچون ابن‌سینا و ملاصدرا منشأ سحر، نفس ساحر است که از قوت‌های درونی برخوردار شده بر اثر تمرین و تکرار در نفس قوت یافته؛ اما علامه طباطبایی، سحر را تقویت نفس از طریق نوعی تلقین به نفس است که ماهیت سحر را قضا و قد الهی می‌داند و قدرت روحی برخی انسان‌ها را عامل پدید آمدن کارهای فوق‌العاده می‌دانند زیر نظام عالم بر اساس علت و معلول است پس اساسی‌ترین عامل گرایش به سحر رفتارهای انسانی و اعتقادات و باورهای اوست که تزلزل در باورهای اعتقادی عامل کاستی در نفس و معرفت دینی خواهد بود که سبب عدم کمال فهم و معرفت دینی می‌شود منجر به سوق بشر به سوی نیروهای خارجی که منشأ آن ابلیس است می‌شود.

قرآن کریم در داستان حضرت موسی علیه‌السلام به ساحران فرعون تأکید کرد، آنان چشم‌های مردم را تسخیر کردند و چشم‌بندی نمودند؛ یعنی آنان مار و اژدهایی تولید نکردند، بلکه با چشم‌بندی از عوامل روانی استفاده نمودند و مردم خیال کردند که سائران دست به کار بزرگی زدند درحالی که با توجه به آیات و روایات نه تنها پیشگویی اخبار از آینده را نامشروع می‌داند بلکه هرگونه خبر پنهانی و غیبی را تحریم کرده است رافه و خرافه‌پرستی را به شدت مردود می‌شمارد لذا خداوند در قرآن در سوره جن آیه ۲۶ می‌فرماید: «عالم الغیب فلا یظهر علی غیبه احدا» دانای غیب اوست و هیچ‌کسی را به اسرار غیبش آگاه نمی‌سازد سحر و جادو از نظر تورات و کتب ملحق به آن ناروا و بسیار ناپسند است و تمام اعمال جادوگری را به شدت محکوم کرده، به کسانی که خود را درگیر چنین کدورهایی می‌کنند هشدار می‌دهد بدین ترتیب گام برداشتن در مسیر سحر و جادو از نظر کتب آسمانی و اهل توحید یک حرکت ناپسند و جاهلانه شناخته شده چراکه ساحران برای رسیدن به اهداف شوم خود و گمراه کردن فریفتن و سوءاستفاده از اعتقادات و باورهای بشر است به چنین اعمال ناپسندی می‌زنند باید همواره متوجه باشیم کارهای باطل اگر ظاهرش زیبا جلوه می‌کند انسان احساس موفقیت موفق شدن می‌کند ولی درنهایت رسوایی و بی‌ثمری به بار می‌آورد در رجوع به جادوگران دو چیز را نباید از یاد برد اولاً بری که می‌دهند نیمه کار است ثانیاً بعد از

گذشته زمان اندک بوچ و بی‌ثمری آن‌ها روشن می‌شود احساس می‌کند قدر او خبرهای عجیبی می‌دهد که به‌ظاهر همه آن‌ها درست درمی‌آید در نتیجه اسلام و روحانیت را رها کرده و به دنبال گفتار و تفکرات باطل و غیراخلاقی می‌روند غافل از اینکه در نهایت به هیچ‌چیز دست نمی‌یابند همه فرصت‌ها را از دست داده انسان باید برای دفع خیالات خود برنامه‌ریزی کند و به جای خیالات و وسوسه‌های شیطانی نور معارف الهی را بر قلب خود تجلی خود تجلی کند با رعایت حلال حرام الهی و انجام فرایض عبادی مثل نماز و رکوع و سجود روح را متوجه حقایق عالم هستی کند تا انسان اسیر دنیا و حوادث آن نشود.

فهرست منابع

*قرآن مترجم مکارم شیرازی

*نهج‌البلاغه ترجمه محمد دشتی

کتب فارسی

۱. ابراهیمی، جواد، محامی، مصطفی (تعلیم و تعلم سحر از نظر فقهی) قم موسسه فرهنگی و اطلاع رسانی تبیان، ۱۳۹۳.
۲. اصفهانی احمدی ملک، علی‌اصغر، شیطان کیست؟ کجاست؟ وجه می‌کند؟، چاپ سوم، تهران، انتشارات شهید حسین فهمیده، ۱۳۸۱.
۳. اصفهانی راغب، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، چاپ اول، دمشق، بیروت دارا لعلم _الدار الشامیه
۴. حسینی دشتی سید مصطفی «معارف و معارف» دایره المعارف جامع اسلامی، ویراست پنجم، مؤلف: سید مصطفی حسینی دشتی، ناشر سپیده موی اندیشه، ص ۳۱۵۸، جلد ۲، ۱۳۹۳
۵. حمیدی نژاد، زهره، (اثبات وقوع سحر و جادو از دیدگاه علم و دین) ص ۶۳، مقطع سطح ۲ حوزه علمیه جامعه الزهرا قم، آدرس اینترنتی: صفحات آغازین پایان نامه، ۱۳۸۶
۶. خلعتبری حسام الدین، رحمانی مهری «دیدگاه اسلام و یهودیت درباره سحر و جادو» دانشگاه علامه طباطبائی، سطح سوم حوزه علمیه، تهران، تاریخ دریافت، ۰۱۳۹۳
۷. خورشید طلب، الهام و امیر حائری، زهرا، پایان عصر دکانویسی، تهران، انتشارات مانیار، چاپ اول، سال ۱۴۰۰

۸. سالاری محمد ، جوار شکیان عباس ، مسعودی جهانگیر «فاعل و منشأ سحر از منظر ابن سینا، ملاصدرا و فلاسفه صدرایی» فصلنامه علمی پژوهشی حکمت صدرایی مشهد، سال هشتم ، شماره اول، ۱۳۹۸،
۹. شیخ و الصدوق، علی، من لا یحضر الفقه، تهران ، مکتبه الصدوق، (بی تاب)
۱۰. طالبی مازندرانی، صادق (ابطال سحر و جادو در کلام معصومین (ع))، محل نشر قم، شماره ۲۹۷، ۱۳۸۶
۱۱. طاهرزاده، اصغر، جایگاه جن، شیطان و جادوگر در عالم، چاپ: چهارم، اصفهان: لب المیزان، ۱۳۹۰.
۱۲. طبرسی فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر، ج ۱، چاپ، سوم، تهران، انتشارات ناصر خسرو
۱۳. عبدالله زاده، سید حمزه ، موسوی سید حسین «بررسی تأثیر سحر بر پیامبر (ص) از دیدگاه مفسران فریقین» فصلنامه علمی ، پژوهشی مطالعات تفسیری، شماره ۳۳۰، سال نهم ، بهار ۱۳۹۷،
۱۴. عمید، حسن، فرهنگ‌نامه عمید، جلد دوم، تهران، انتشارات، امیرکبیر، ۱۲۰۸.
۱۵. قمی شیخ عباس، سفینه البحار، قم، انتشارات اسوه (بی تاب)
۱۶. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، بیروت ، موسسه الوفا ، چاپ دوم ، (بی تاب)
۱۷. محمدی نرگس، رضا «سحر و جادو از دیدگاه علم و دین» ادیان مذاهب و عرفان، نشریه معرفت، شماره ۳۴، صفحات، ۶۵ تا ۷۱، تاریخ داندود ۱۴۰۲/۸/۲۹، خرداد ۱۳۷۹
۱۸. مظاهری سیف، حمیدرضا، (نماد سحر، شیطان پرستی) قم موسسه فرهنگی و اطلاع رسانی تبیان، ۱۳۹۵
۱۹. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران ، دارالکتب اسلامیة ، چاپ اول ، سال ۱۳۷۴
۲۰. ملکم همیلتون، جامعه‌شناسی دینی، ترجمه محسن ثلاثی، موسسه فرهنگی، انتشاراتی تبیان، ۱۳۷۸،
۲۱. ملکیان اصفهانی، رسول، ۱۳۴۴، کتابخانه دانشکده علوم قرآنی، اصفهان ، شمار: الف ۷۶۳ م ۴۳ ، ۱۳۸۵
۲۲. نساجی، اسماعیل «جستاری در علم سحر و جادو» فلسفه و کلام: نشریه مکتب اسلام، بهمن ۱۳۸۴، سال چهل و سوم، شماره ۱۱ صفحات، ۱۶ تا ۶۶، تاریخ داندود ۱۴۰۲/۰۸/۲۹

کتاب عربی

۲۳. ابن سینا ، رسائل، ترجمه ضیال‌الدین دری، تهران: انتشارات مرکزی ، سال ۱۳۶۰.
۲۴. سالاری محمد ، مسعود جهانگردی ، جواز شکیان ، «فاعل و منشأ سحر از ابن سینا ، ملاصدرا و فلاسفه صدایی» فصلنامه علمی ، پژوهشی حکمت متعالیه صدایی ، شمار اول، زمستان ۱۳۹۸.
۲۵. طباطبایی، سید محمد حسینی ، نه‌ایة الحکمة، ج ۲، قم: دفتر انتشارات اسلامی ، ۱۳۸۸
۲۶. ملاصدرا، احکمه امتعالیه فی الاسفار القطیة الاربعه ، بیروت، دالا حیاء، التراث العربی، ۱۴۱۰ ق

۲۷. _____، اسرارالایات،، تهرام، حکمت، ۱۳۸۵

۲۸. _____، مفاتیح الغیب، ترجمه محمد خواجهوی، تهران: موسسه مطالعات فرهنگی ۱۳۶۳